

spoločnosti Jehovových svedkov. U Jehovových svedkov je značné množstvo Rómov, ktorí v čase opustili rady tejto cirkvi a konvertovali napríklad k letničným a charizmatikám¹⁹, alebo zostali konfesiónálne indiferentní.

Je zaujímavé, že napríklad pri mladšej generácii rómskych svedkov Jehovových, ktorí sa narodili už v tejto viere a do spoločnosti svedkov Jehovových tak boli socializovaní, v prípadoch majú ťažkosti s hľadaním si životných partnerov medzi ich vrstovníkmi. Vtedy, ak ich potenciálni partneri a vrstovníci nie sú svedkovia Jehovovi. Počas výskumu som sa stretol s viacerými mladými manželskými párami, z ktorých jeden pochádzal z inej vzdialenej lokality na Slovensku, s ktorou daná rómska komunita nemá žiadne väzby a kontakty. Ukázalo sa, že tie páry sa zoznámili na veľkých obecných „zjazdoch“ svedkov Jehovových. Viaceré rómske rodiny mi potvrdili, že neprenavštevujú len striktné z náboženských dôvodov, ale tieto stretnutia zohrávajú aj sociálnu úlohu zvlášť pre mladé generácie rómskych svedkov a slúžia ako vhodná príležitosť si nájsť životných partnerov.

Svedkovia a etnická identita Rómov

Postoj, že náboženská spoločnosť Jehovových svedkov striktné odmieta etnické a iné rozdiely medzi svojimi veriacimi, poukazujú mnohí sociológovia a religionisti. Štatistické údaje rozličné socio-demografické faktory Jehovových svedkov v rozpätí rokov 1970-2000 v USA, nasvedčujú o pravidelnom a približne rovnomernom zastúpení etnických skupín v spoločnosti (Stark – Iannaccone, 1997: 150). Bryan Wilson poukazuje na rétoriku svedkov v Keni, ktorí vo svojich prejavoch striktné odsudzovali rasizmus a členenie spoločnosti, a tento transetnický postoj bol odzrkadlený aj v zastúpení jednotlivých etníc u svedkov Jehovových (Wilson, 1974: 136). Dôrazom, kladeným na odmietanie a verbálnym popieraním etnických rozdielov podľa sociálneho antropológa A. L. Epsteina, sú svedkovia popieraním stigmu spájajúcu sa s niektorými etnickými spoločnosťami. A tento posun vo vnímaní etnicity a stieranie rozdielov v procese „stávania sa bratmi“ je v praktickej rovine doložený aj stieraním sociálnych rozdielov v procese osvo-

19 Napríklad Podolinská (2003) a Hrustič (2009). K širšiemu diskurzu o reťazových konverziách Rómov v slovenskom kontexte pozri Podolinská (2009) a Kováč & Mann (2003).

jovania si literárnych, rečníckych a rovnako aj účtovníckych zručností tých konvertitov, ktorí ich zo začiatku nemali. Ako hovorí, v celom tomto procese si konvertiti osvojujú pozitívnu seba-identifikáciu (Epstein, 1986: 546-547).

Takmer identické vnímanie stierania etnických rozdielov som zaznamenal aj v prípade rómskych Jehovových svedkov na východnom Slovensku. Vo väčšine konverzných naratívov konvertiti formulovali výroky oceňujúce etnickú rovnosť aj v tej praktickej, nielen deklarovanej, rovine, v protiklade s ich pôvodným, zväčša katolíckym vierovyznaním:

„Áno, chodila som [do kostola]. Ale nepáčilo sa mi. Lebo raz som išla do cerkvi, a som počula, že ma ohovárajú, tak som to nechala a viackrát som nešla.“

– A vás ohovárali?

„Áno.“

– A kvôli čomu?

„No, že aj Cigánka chodí do cerkvi. „No, keď tak? Tak nemusí chodiť!“ Rozmýšľala som. Ja som nič nehovorila, lebo hovorila som, že nerada by som dakoho ohovárala, lebo sa to učím, že nesmiem to ohovárať. A potom už baby na mňa: „Čom do cerkvi nejdeš?“ Ja som povedala svoje. „Prečo ma do cerkvi, keď takoj ohovárate?“²⁰

Rovnaký postoj stierania etnických rozdielov²¹ medzi rómskymi Jehovovými svedkami a nerómskymi Jehovovými svedkami badať aj vo vyjadreniach nerómskych členov spoločnosti. Vyše osemdesiatročná žena, ktorá konvertovala ako devätnásťročná tesne po skončení 2. svetovej vojny²², veľmi jednoznačne odmietla akékoľvek rozdiely na základe etnicity. Na moju otázku, či rómski Svedkovia vnímajú náboženstvo a vieru inak ako nerómski, striktné odvetila:

„Nepravda. Kto verí tomu učeniu, že už či je Róm alebo taký (nerómsky veriaci), to je rovnako, niet rozdielu! Či to je černocho, Róm, Rus, to niet rozdielu. U Božej organizácie niet rozdielu, Boh hľadá na srdce, nie na kožu!“²³

20 R.D., rómska členka zboru Jehovových svedkov na východnom Slovensku, 54 rokov, júl 2004.

21 O vplyve konverzie k letničným a charizmatickým hnutiam na vnímanie etnickej identity Rómov pozri napríklad Hrustičová, 2010.

22 Svedkovia Jehovovi na Slovensku začali pôsobiť už v období medzi dvoma svetovými vojnami. Počas druhej svetovej vojny boli prenasledovaní nacistami, s častými perzekúciami a prenasledovaním sa stretávali aj v socialistickom Československu. Z interných archívov náboženskej spoločnosti svedkov Jehovových je zrejmé, že prví Rómovia k tejto náboženskej spoločnosti konvertovali už v päťdesiatych a šesťdesiatych rokoch 20. storočia v okolí Kežmarku a Liptovského Mikuláša (Grešková, 2009, s. 198).

23 A.L., nerómska členka zboru Jehovových svedkov na východnom Slovensku, 82 rokov, január 2008.

nie nebolo len verbálne deklarované, ale odrážalo sa v každodennom praktickom živote. Že vo svojej domácnosti pravidelne organizuje modlitebné zhromaždenia pre skupinu ľudí z väčšej časti pozostávajúcu z rómskych svedkov, a v praktickej rovine sa správala rovnako s rómskym aj nerómskym spoluveriacim. Po skončení jedného modlitebného zhromaždenia ktorého sa zúčastnilo asi 20 ľudí, z toho viac ako polovicu tvorili Rómovia, som sa zapojil do debaty o etnickej identite a viere v Boha. Všetci prítomní rovnako zdôraznili, že Rómovia nezohrávajú v ich náboženstve žiadnu rolu a navzájom nerobia rozdiely. Vedúci zhromaždenia, si zobral slovo a trpezlivo vysvetľoval:

„... je vzácné, to počúvajte. Za to Rómovia prichádzajú do tejto organizácie, pretože tu nie je žiadny rozdiel. Pretože u iných to je taký viditeľný, hmatateľný rozdiel. Lebo tam sa to delí. Medzi nami nie, my sme bratia a sestry, medzi nami nie sú rozdiely. Keby bolo treba Rómom pomôcť, tak mu pomôžeme. Alebo opačne. U nás neexistuje žiaden rozdiel. Kto by chcel vidieť rozdiel, tak v tejto organizácii nemôže byť, pretože neobstojí. Keby aj pred nami obstál, pred Jehovom neobstojí. Skutky apoštolov 7:9: ‚Ajhľa, veľký zástup zo všetkých národov, jazykov, ľudí a jazykov, ktorých nikto nemohol spočítať.‘ Ako som to čítal? Aké národy? Zo všetkých národov! Kmeňov, dokonca! Ľudí, jazykov ešte! To znamená, že ešte až do podrobnosti to ide, nielen národy, ale aj kmene. Ale tu je to, aby sa nikto nemýlil, zo všetkých národov, kmeňov, jazykov, zo všetkých!‘²⁴

Ich súhlas od všetkých zúčastnených už vyššie spomínaná najstaršia prítomná, viac ako šesťdesiatročná nerómska členka zboru zdôraznila, že u Jehovových svedkov nie sú roz-

... ja keby som mohla, chcem povedať, že jest veľa našich rómskych bratov. My nemáme rozdielov a aj vidíme akí sú čistotní, akí sú poriadni, hovoria pravdu, no keby sa aj niekedy rozdiel, že ved' nikto nie je dokonalý, aj my sčybíme dakedy, ale oni sú ľudia možno poriadnejší, ktorí Rómovia ako i v obliekaní a v reči ako obyčajní ľudia. Takže sme všetci bratia a sestry a niet u nás rozdielu. Nedelíme sa, že ten je Róm a ten je to.²⁵

²⁴ D.S., rómsky člen zboru Jehovových svedkov na východnom Slovensku, 56 rokov, január 2008.
²⁵ D.S., rómska členka zboru Jehovových svedkov na východnom Slovensku, 82 rokov, január 2008.

Tieto výroky sú však zaujímavé z toho hľadiska, že na vedomej úrovni rozdiely medzi rómskymi a nerómskymi svedkami striktné odmietajú, avšak podvedome sú ovplyvnené klasickými etnickými stereotypmi o Rómoch, ktoré Jehovovi svedkovia vo vedomej rovine svojimi výroky popierajú. Ak rozprávajú o rómskych Jehovových svedkoch, automaticky zdôrazňujú, že sú čistotní (stereotypná predstava, že Rómovia nedodržiavajú základnú hygienu), alebo, že hovoria pravdu (stereotyp, že Rómovia klamú, odzrkadlený aj v slovnej zásobe slovenského jazyka – *cigánit*). Častým javom týchto klasických stereotypných predstáv je odlíšenie sa od iných etník (v našom geografickom prostredí najmä Rómov) na báze základných etnických kategórií *my* a *oni*, pričom pomenovanie vlastnej etnickej skupiny naberá rovinu vyčlenenia sa od „nenormálnosti“: „normálni ľudia“ = *my* verzus „iní ľudia“ (nenormálni, neobyčajní) = *oni*.²⁶ Aj napriek veľmi aktívnemu zdôrazňovaniu, že medzi ľuďmi na základe etnicity „nie sú rozdielov“, aj dlhoroční Jehovovi svedkovia majú vo svojom myslení tieto stereotypy hlboko zakódované a na podvedomej úrovni vystupujú aj vo verbálnej rovine, ako to je zreteľne vidieť na predchádzajúcej výpovedi.

Tieto negatívne stereotypy sú však rovnako obsiahnuté aj v myslení Rómov. V skúmanom prípade sa tak rómski svedkovia Jehovovi vymedzovali voči Rómom, ktorí žili v segregovanej osade v blízkom meste, o ktorých majú rovnaké stereotypné predstavy ako ich nerómski susedia o nich samých („*my*“ a „*oni*“ klasifikácia prenesená do bežných stereotypných predstáv). Zároveň však tieto stereotypné predstavy spájajú aj so svojim „rómskym“, so svojou etnickou príslušnosťou a identifikáciou, keď sa konfrontujú s majoritnou populáciou. Veľmi jasne to vidieť na reakciách rómskych Jehovových svedkov na slová ich nerómskej „sestry“, keď de facto tieto stereotypy potvrdili:

„A keď aj dakedy sme robili tak, že viem, že Róm kradne a tak, ale teraz svoju starú osobnosť zanechali a už sa riadia biblickými prikázaniami. [...] Ved' keď sa okúpeš, tak nezoberieš si špinavé šaty, ale čistے! Ved' tie špinavé čo, zbytočne by si sa okúpал.“²⁷

²⁶ Eva Krekovičová zdôrazňuje, že jedným z dôležitých aspektov vytvárania autoobrazov a heteroobrazov je aj vnímaná „hierarchizácia skupín, či etník, ktorých sa obrazy týkajú. Výraznú úlohu tu zohráva aspekt vzťahu hodnotiaceho a hodnoteného (zobrazujúceho a zobrazovaného) ku kategórii ‚svojich‘ či ‚druhých‘. Týka sa to tak autoobrazu, ako aj heteroobrazu. Zaradenie ‚svojich‘ a ‚druhých‘ v istej (v prvom rade sociálnej, prípadne kultúrnej, konfesionalne určovanej atď.) hierarchii je vlastne prvotným predpokladom vzniku daného autoobrazu či heteroobrazov“ (Krekovičová, 2005: 15).

²⁷ D.S., rómsky člen zboru Jehovových svedkov na východnom Slovensku, 56 rokov, január 2008.

Avšak v tomto prípade, seabpotvrdenie etnických stereotypov bolo možné len vďaka tomu, že ti Rómovia, ktorých sa to týka, už prešli radikálnou zmenou. Konverziou k svedkom Jehovovi bola ich vonkajšia podstata transformovaná, zobrali si na seba „nové a čisté šaty“²⁸. Ich rómstvo bolo vo svojej podstate zachované, ale zbavilo sa subjektívne vnímanej „nečistoty“ pozostávajúcej zo stereotypných predstáv a oblieklo sa do čistých šiat, ktoré – čo je v tomto prípade veľmi dôležité – majú na sebe aj ich nerómski susedia. Zároveň sú to šaty, ktoré im dáva Jehova, a ktoré im v ich vnímaní zaručujú, pokiaľ si ich nepoškvrtia, späsu v podobe úcasti na večnom Kráľovstve, kde budú nazívať v láske so všetkými národnými kmeňmi a jazykmi.

Vedúci skupiny, Róm, na záver túto diskusiu uzavrel tým, že neexistenciu etnických rozdielov u Jehovových svedkov ukotvil do biblického učenia²⁹, a prišiel k záveru, že rozdiely medzi ľuďmi sú, ale len medzi tými, ktorí pracujú pre Boha, a tými, ktorí pre Boha nepracujú:

„Nie nie, bratia. Hororme tak. Pravda je, ide o to, že to aj v židovskom národe bolo, aj tu je, teraz je tak, tak čím je horlivejší, tak viac pracuje pre Boha, tá horlivosť ho pobáňa. Ale inak – šie sme všetci jedni, u nás neexistuje žiadny rozdiel, že ten je taký a ten je taký. Pán Ježiš nepovedal, že keď príde dáky bobáň, tak sadni si tu, za stól. A keď príde dáky chudobnejší, tak sadni si tam na zem. Ale on hovorí nie tak. Všetci sú jedni. Musia byť všetci rovnakí, u nás nemôže byť rozdiel.“³⁰

Náboženská spoločnosť Jehovovi svedkovia má k Rómom neutrálny postoj, respektíve nevýsja špeciálne aktivity v snahe o pastoračnú výlučne Rómov. Ich postoj k Rómom by sa dal charakterizovať ako etnicky indiferentný, vo svojej misii sa zamieriaťajú rovnako na rómських ako

28 Iná Rómka, ktorá konvertovala k svedkom Jehovovým už dávnejšie, mi takisto pri seba identifikácii na prvom mieste uvádzala, že ľudia ju v obci už ako Rómku nevnímajú, pretože nekadže a vie sa o svoju rodinu starať: „Tak neviem. Mňa aj tu ľudia netrmi ako za Rómku, som tu ako za bielú, že oni majú ma tu radi, hej. Oni mi nikdy nepovedia, keď dajú že takto poľicajti, lebo veľa nám zemiatky prepadať, že. A poľicajti poľiať na obečny úrad, a sa pytaťu: „Kde je tá rodina, a tá? A on kaže starosta: „Nie, ja za nich stojim, oni majú viac posadené, majú všetko, čo potrebujú, oni kradnúť nepôjdu. Chodte tam, tam majú plny dvor kurti, busti, jalovku, svine trimeme, všetija-kej máme celé pole posadené zeleniny. Všetko, čo potrebujeme, všetko máme. Kradnú nepotrebujeme. Ani nesmeme toto robiť (R.D., rómška členka zboru Jehovových svedkov na východnom Slovensku, 54 rokov, júl 2004).

29 Skutky Apoštolov 10:34: „Naozaj, teraz poznávam, že Boh nikoho neprednostňuje, ale že mu je prijemný, kto v ktoromkoľvek národe sa ho bojí a koná spravodlivo.“ Zjavenie Jána 7:9: „Po tomto som videl: ajhla, veľky zástup zo všetkých národov, kmeňov, ľudí a jazykov, ktorých nikto nemohol spočítat...“

30 D.S., rómsky člen zboru Jehovových svedkov na východnom Slovensku, 56 rokov, január 2008.

Záver

aj nerómských potenciálnych záujemcov o učenie. Pri misijnej práci zvlášť nerozlišujú etnickú. Napriek tomu však etnicita a identita ich členov zohráva veľkú úlohu. Bertic do úvahy vzťah etnickej identity a náboženskej identifikácie³¹, prislusnosť k svedkom Jehovovým plne vystihuje transmutáciu svojich členov, čiže etnické rozdiely sú stierané. Práve tí Rómovia, ktorí prešli konverziou k svedkom Jehovovým, výrazným spôsobom predefinovali svoj hodnotový systém a vznikajú zaujímavé situácie v rámci medzikonfesionálnej a etnickej dynamiky, keďže sa často prelínajú rodinné a náboženské väzby. Ukazuje sa tak, že prislusnosť k náboženskému hnutiu, alebo náboženská identita, je často nástrojom konštruovania nových foriem sociálnych a etnických vzťahov, ktorá sa odráža v reálnych vzťahoch lokálneho etnický zmišňaného spoločensťva, ale napríklad aj v hľadani si životných partnerov a upúšťaní od niektorých „rómських tradícií“, napríklad kŕstenie novorodenčov, preferovanie oficiálneho sobáša a podobne. Aj na základe sociologických a antropologických štúdií z iných oblastí sa javí, že tento dôraz na stieranie etnickej identity ich členov je univerzálnou črtou spoločnosti Jehovových svedkov.

Literatura

- BECKFORD, James. 1978. Sociological stereotypes of the religious sect. *The Sociological Review* 26/1, ISSN 0038-0261, s. 109-123.
- BECKFORD, James. 1975. *The Triumph of Prophecy – A Sociological Study of Jehovah's Witnesses*. Oxford: Blackwell. ISBN 978-0470061381.
- EPSTEIN, A. L. 1986. The millennium and the self – Jehovah's Witnesses on the Copperbelt in the '50s. *Anthropos* 81, ISSN 0257-9774, s. 529-554.
- GREŠKOVÁ, Lucia. ed. 2009. *Pastoracia Rómov (Hľadanie rómškeho Boha)*. Bratislava: Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi. ISBN 978-80-89096-39-8, s. 197-219.
- HOLDEN, Andrew. 2002. *Jehovah's Witnesses – Portrait of a Contemporary Religious Movement*. London: Routledge. ISBN 978-0415266109.

31 O stieraní transformácii vnímania etnicity a etnickej identity v súvislosti s náboženskými konverziami pozri viac Ries (2005), Piachá (2007) a Podolinská (2009).

...v tomto prípade, sebaoptvrdenie etnických stereotypov bolo možné len vďaka tomu, že... ktorých sa to týka, už prešli radikálnou zmenou. Konverziou k svedkom Jehovových svedkov vonkajšia podstata transformovaná, zobrali si na seba „nové a čisté šaty“²⁸. Ich... bolo vo svojej podstate zachované, ale zbavilo sa subjektívne vnímanej „nečistoty“ po... nej zo stereotypných predstáv a oblieklo sa do čistých šiat, ktoré – čo je v tomto prí... i dôležité – majú na sebe aj ich nerómski susedia. Zároveň sú to šaty, ktoré im dáva... ktoré im v ich vnímaní zaručujú, pokiaľ si ich nepoškvria, spásu v podobe účasti na... ráľovstve, kde budú nažívať v láske so všetkými národmi, kmeňmi a jazykmi.

...úci skupinky, Róm, na záver túto diskusiu uzavrel tým, že neexistenciu etnických... u Jehovových svedkov ukotvil do biblického učenia²⁹, a prišiel k záveru, že rozdiely... mi sú, ale len medzi tými, ktorí pracujú pre Boha, a tými, ktorí pre Boha nepracujú:

...e nie, bratia. Hovorme tak. Pravda je, ide o to, že to aj v židovskom národe bolo, aj tu je, ...z, je tak, tak čím je horlivejší, tak viac pracuje pre Boha, tá horlivosť ho poháňa. Ale inak... me všetci jedni, u nás neexistuje žiadny rozdiel, že ten je taký a ten je taký. Pán Ježiš ne... edal, že keď príde dáky bohatší, tak sadni si tu, za stôl. A keď príde dáky chudobnejší, tak... ni si tam na zem. Ale on hovorí nie tak. Všetci sú jedni. Musia byť všetci rovnakí, u nás... ôže byť rozdielu.³⁰

...ká spoločnosť Jehovovi svedkovia má k Rómom neutrálny postoj, respektíve nevy... ne aktivity v snahe o pastoračiu výlučne Rómom. Ich postoj k Rómom by sa dal cha... at ako etnicky indiferentný, vo svojej misii sa zameriavajú rovnako na rómskych ako

...ka, ktorá konvertovala k svedkom Jehovovým už dávnejšie, mi takisto pri seba identifikácii na... e uvádzala, že ľudia ju v obci už ako Rómku nevnímajú, pretože nekradne a vie sa o svoju rodinu po... neviem. Mňa aj tu ľudia netrimú ako za Rómku, som tu ako za bielu, že oni majú ma tu radi, hej. Oni mi... dia, keď dačo že takto policajti, lebo veta nám zemiaky prepadnú, že. A policajti pôjdu na obecný úrad, ... Kde je tá rodina, a tá? A on káže starosta: Nie, ja za nich stojím, oni majú viac posadené, majú všet... jú, oni kradnúť nepôjdu. Chodte tam, tam majú plný dvor kurí, husí, jalovku, svine trimeme, všelijak... é pole posadené zeleniny. Všetko, čo potrebujeme, všetko máme. Kradnúť nepotrebujeme. Ani nesmiem... D., rómska členka zboru Jehovových svedkov na východnom Slovensku, 54 rokov, júl 2004).
...poštolov 10:34: „Naozaj, teraz poznávam, že Boh nikoho neuprednostňuje, ale že mu je prýjemný, ... akolvek národe sa ho bojí a koná spravodlivo.“ Zjavenie Jána 7:9: „Po tomto som videl: ajhľa, veľ... všetkých národov, kmeňov, ľudí a jazykov, ktorých nikto nemohol spočítať...“
...nsky člen zboru Jehovových svedkov na východnom Slovensku, 56 rokov, január 2008.

aj nerómskych potenciálnych záujemcov o učenie. Pri misijnej práci zvlášť nerozlišujú etnici... tu. Napriek tomu však etnicita a identita ich členov zohráva veľký význam. Berúc do úvahy... vztah etnickej identity a náboženskej identifikácie³¹, príslušnosť k svedkom Jehovovým plne... vystihuje transetnicitu svojich členov, čiže etnické rozdiely sú stierané. Práve tí Rómovia, kto... rí prešli konverziou k svedkom Jehovovým, výrazným spôsobom predefinovali svoj hodnoto... vý systém a vznikajú zaujímavé situácie v rámci medzikonfesionálnej a etnickej dynamiky, ... keďže sa často prelínajú rodinné a náboženské väzby. Ukazuje sa tak, že príslušnosť k nábo... ženskému hnutiu, alebo náboženská identita, je často nástrojom konštruovania nových foriem... sociálnych a etnických vzťahov, ktorá sa odráža v reálnych vzťahoch lokálneho etnicky zmie... šaného spoločenstva, ale napríklad aj v hľadaní si životných partnerov a upúšťaní od niekto... rých „rómskych tradícií“, napríklad krstanie novorodencov, preferovanie oficiálneho sobáša... a podobne. Aj na základe sociologických a antropologických štúdií z iných oblastí sa javí, že... tento dôraz na stieranie etnickej identity ich členov je univerzálnou črtou spoločnosti Jehovo... vých svedkov.

Literatura

- BECKFORD, James. 1978. Sociological stereotypes of the religious sect. *The Sociological Review* 26/1, ISSN 0038-0261, s. 109-123.
- BECKFORD, James. 1975. *The Triumph of Prophecy – A Sociological Study of Jehovah's Witnesses*. Oxford: Blackwell. ISBN 978-0470061381.
- EPSTEIN, A. L. 1986. The millenium and the self – Jehovah's Witnesses on the Copperbelt in the '50s. *Anthropos* 81, ISSN 0257-9774, s. 529-554.
- GREŠKOVÁ, Lucia. ed. 2009. *Pastorácia Rómov (Hľadanie rómskeho Boha)*. Bratislava: Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi, ISBN 978-80-89096-39-8, s.197-219.
- HOLDEN, Andrew. 2002. *Jehovah's Witnesses – Portrait of a Contemporary Religious Movement*. London: Routledge. ISBN 978-0415266109.

31 O stieraní transformácii vnímania etnicity a etnickej identity v súvislosti s náboženskými konverziami pozri viac Ries (2005), Plachá (2007) a Podolinská (2009).

HRUSTIČ, Tomáš. 2009. Naboženské konverzie Rómov vo východnom Zemplíne – prípadová štúdia reťazových konverzií. In: Greškova Lucia (ed.). *Pastorácia Rómov (blákanie rómskeho Boha)*. Bratislava: Ústav pre vzťahy štátu a cirkvi, ISBN 978-80-89096-39-8, s. 123-142.

HRUSTIČOVÁ, Ľudmila. 2010. Sociálne aspekty misie letničných hnutí medzi Rómami. Príklad zo Spíša. In Kardis, K., Kardis, M. (eds.). *Nové naboženské hnutia, sekty a alternatívna spirituálna v kontexte postmodernity*, Prešov: GTF PU v Prešove, ISBN 978-80-555-0190-1, s. 95-109.

KOVAČ, M. & MANN, A. B. 2003. Rómovia a viera. In: Kovač, M., Mann, A. B. (eds.). *Bob všetko vidí. Duchovný svet Rómov na Slovensku*. Bratislava: Chronos, ISBN 978-80-89027-06-4, s. 9-15.

KREKOVİČOVÁ, Eva. 2005. *Mentálne obrazy, stereotypy a myty vo folklóre a v politike*. Bratislava: Ústav etnológie SAV. ISBN 80-969259-1-1.

MANN, Brenda J. 1972. The great crowd – ethnography of Jehovah's Witnesses. In: J. Spradley, J., McCurdy, D. (eds.). *The Cultural Experience (Ethnography in Complex Society)*. New York: Waveland Press, ISBN 978-1577663645, s. 157-168.

ONDREJOVIČ, Dušan. 1997. Jehovovi svedkovia. In: Komorovský, Ján (ed.). *Religionistika a naboženská výchova*. Bratislava: Vydavateľstvo F. R. a G., ISBN 80-223-1535-4, s. 324-325.

PLACHA, Ľudmila. 2007. *Dosah pôsobenia letničných a ebarizmatických hnutí u Rómov – so zameraním na transformáciu etnickeho vnímania rómskej etnickej identity*. Diplomová práca. Bratislava: Univerzita Komenského Bratislava.

PODOLINSKA, Tatiana. 2003. Boh alebo Satan? Úloha nového naboženského hnutia Slovo života v polarizácii rómskej kolónie v Plaveckom Štrtku. *Slovenský národopis*. 51/1, ISSN 1335-1303, s. 4-31.

PODOLINSKA, Tatiana. 2009. Nová rómska duchovná identita. Charizmatické hnutia medzi Rómami na Slovensku. In: Kiliánová, G., Kowalská, E., Krekovičová, E. (eds.). *My a ti drubí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Bratislava: Veda. ISBN 978-80-224-1025-0, s. 175-216.

PODOLINSKA, Tatiana & HRUSTIČ, Tomáš. 2010. *Sociálna inkluzia Rómov naboženskou cestou. Vyskumná správa*. Fond sociálneho rozvoja: Bratislava (rukopis v tlači).

RAMBO, L. & FARHADIAN, C. F. 1999. Converting – Stages of Religious Change. In: Lamb, C., Bryant, D. (eds.). *Religious Conversion. Contemporary Practices and Controversies*. London: Cassel. ISBN 978-0304338436.

RIES, Johannes. 2005. Gypsies and the People of God – The Impact of Pentecostalism on Roma Culture. Nepublikovaný príspevok z konferencie „Religious Conversion: MPI for Social Anthropology, Halle, 7.-9. apríl 2005.

SCOTLAND, Nigel. 2004. The Jehovah's Witnesses. In: Partridge, Christopher. *Religions: A Guide*. New York: Oxford University Press, ISBN 978-0195222020.

STARK, R., IANNAICONNE, L. 1997. Why the Jehovah's Witnesses grow: A theoretical application. In: *Journal of Contemporary Religion* 12/2, ISSN s. 133-157.

Č, Tomáš. 2009. Náboženské konverzie Rómov vo východnom Zemplíne – prípad štúdia reťazových konverzií. In: Grešková Lucia (ed.). *Pastorácia Rómov (bládanie uskeho Boha)*. Bratislava: Ústav pre vzťahy štátu a cirkví, ISBN 978-80-89096-39-8, 223-142.

ČOVÁ, Ludmila. 2010. Sociálne aspekty misie letničných hnutí medzi Rómami. Príklad zo Spiša. In: Kardis, K., Kardis, M. (eds.). *Nové náboženské hnutia, sekty a alternatívna spiritualita v kontexte postmodernity*, Prešov: GTF PU v Prešovč, ISBN 978-80-0190-1, s. 95-109.

M. & MANN, A. B. 2003. Rómovia a viera. In: Kováč, M., Mann, A. B. (eds.). *Boh ako vidí. Duchovný svet Rómov na Slovensku*. Bratislava: Chronos, ISBN 978-80-227-06-4, s.9-15.

VIČOVÁ, Eva. 2005. *Mentálne obrazy, stereotypy a mýty vo folklóre a v politike*. Bratislava: Ústav etnológie SAV. ISBN 80-969259-1-1.

Brenda J. 1972. The great crowd – ethnography of Jehovah's Witnesses. In: J. Spradley, J., McCurdy, D. (eds.). *The Cultural Experience (Ethnography in Complex Society)*. New York: Waveland Press, ISBN 978-1577663645, s. 157-168.

JOVIČ, Dušan. 1997. Jehovovi svedkovia. In: Komorovský, Ján (ed.). *Religionistika náboženská výchova*. Bratislava: Vydavateľstvo F. R. a G., ISBN 80-223-1535-4, 224-325.

ČOVÁ, Ludmila. 2007. *Dosah pôsobenia letničných a charizmatických hnutí u Rómov – so zameraním na transformáciu emického vnímania rómskej etnickej identity*. Diplomová práca. Bratislava: Univerzita Komenského Bratislava.

NSKÁ, Tatiana. 2003. Boh alebo Satan? Úloha nového náboženského hnutia Slovákov v polarizácii rómskej kolónie v Plaveckom Štvrtku. *Slovenský národopis*. 51/1, 1335-1303, s. 4-31.

NSKÁ, Tatiana. 2009. Nová rómska duchovná identita. Charizmatické hnutia medzi Rómami na Slovensku. In: Kiliánová, G., Kowalská, E., Krekovičová, E. (eds.). *Boh a tí druhí v modernej spoločnosti. Konštrukcie a transformácie kolektívnych identít*. Bratislava: Veda. ISBN 978-80-224-1025-0, s. 175-216.

NSKÁ, Tatiana & HRUSTIČ, Tomáš. 2010. *Sociálna inklúzia Rómov náboženskou službou. Výskumná správa*. Fond sociálneho rozvoja: Bratislava (rukopis v tlači).

NSKÁ, Tatiana & FARHADIAN, C. F. 1999. Converting – Stages of Religious Change. In: H. C., Bryant, D. (eds.). *Religious Conversion. Contemporary Practices and Controversies*. London: Cassel. ISBN 978-0304338436.

RIES, Johannes. 2005. Gypsies and the People of God – The Impact of Pentecostal Mission on Roma Culture. Nepublikovaný príspevok z konferencie „*Religious Conversion after Socialism*“, MPI for Social Anthropology, Halle, 7.-9. apríl 2005.

SCOTLAND, Nigel. 2004. The Jehovah's Witnesses. In: Partridge, Christopher (ed.). *New Religions. A Guide*. New York: Oxford University Press, ISBN 978-0195220421, s. 40-42.

STARK, R., IANNACCONE, L. 1997. Why the Jehovah's Witnesses grow so rapidly. A theoretical application. In: *Journal of Contemporary Religion* 12/2, ISSN 1353-7903, s.133-157.